

ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР КОМУНІКАЦІЇ: СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ СОКРАТИЧНОГО МЕТОДУ УЗГОДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПОНЯТЬ

Одарич С. В.

аспірант кафедри соціології Факультету соціології і права,

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

Система наук європейської культурної традиції виводить власну генеалогію з греко-римської цивілізації. Головним чином з теоретизувань досократиків та платонізму-аристотелізму, для якого центральною фігурою є Сократ. Не є виключенням і соціокібернетика – нова школа теоретичної соціології другої половини XX століття, засновником якої був учень Талкотта Парсонса Ніклас Луман. Актуальною є потреба здійснити ревізію історичної соціології з позицій дослідницької програми соціокібернетики, починаючи з часів античності. Перспективними є історико-соціологічні та історико-філософські дослідження здійснення комунікацій в добу Середньовіччя, Відродження, Просвітництва, Модерну та Постмодерну, а також неєвропейських культур та цивілізацій в їхній історичній та соціальній динаміці.

Система наук европейской культурной традиции выводит свою генеалогию из греко-римской цивилизации. Главным образом из теоретизирований досократиков и платонизма-аристотелизма, для которого центральной фигурой является Сократ. Не является исключением и социокібернетика – новая школа теоретической социологии второй половины XX века, основателем которой был ученик Толкотта Парсонса Никлас Луман. Актуальна необходимость осуществить ревизию исторической социологии с позиций исследовательской программы социокібернетики, начиная с эпохи античности. Перспективными являются историко-социологические и историко-философские исследования осуществления коммуникаций в эпоху Средневековья, Возрождения, Просвещения, Модерна и Постмодерна, а также неевропейских культур и цивилизаций в их исторической и социальной динамике.

The cultural tradition of European system of sciences brings its genealogy of the Greco-Roman civilization. Mainly because of theorizings of pre-Socratic philosophers, Platonism and Aristotelianism, whose central figure Socrates is. Sociocybernetics founded by a Talcott Parsons' adherent Niklas Luhmann as a new school of theoretical sociology of the second half of the XX century, is not an exception too. It's topical to carry out an audit of historical sociology from the standpoint of the sociocybernetical research program since Antiquity. Promising are historical and sociological and historical and philosophical studies of social communications in the Middle Ages, the Renaissance, the Enlightenment, Modernity and Postmodernity, as well as non-European cultures and civilizations in their historical & social dynamics.

Ключові слова: комунікація, інтеракція, медіа, спільнота, соціокібернетика, античність, Сократ, суспільство.

Американський соціолог Ч. Тіллі, посилаючись на засновника позитивістської соціології О. Конта, пише, що соціологія є «загальною наукою про людство», вершина в ієрархії наукового світогляду, що пройшов у ході свого розвитку й становлення горнило математики, астрономії, природничих наук та історії [11, 95]. Першим, хто запропонував радикально переглянути самі засновки соціальної науки у світлі ідей системного підходу, теорії інформації і кібернетики, був німецький соціолог-теоретик Н. Луман, який ототожнював поняття суспільства й комунікації. Він підтверджує свої висновки, ґрунтуючись на загальнонаукових концепціях Н. Вінера, А. Колмогорова, Л. фон Берталанфі та багатьох інших вчених-системників, що паралельно й незалежно один від одного приходять до практично однакових узагальнень, які пізніше сформулюють підставу загальної теорії систем, теорії інформації, інформатики та кібернетики. Якщо міркувати про суспільство як про соціальну систему, то, як зазначає Д. Гараєдагі, «кожна соціальна система володіє характеристиками, які не зникнуть навіть у випадку повної заміни всіх її учасників. Соціальну систему характеризують не тільки й не стільки її елементи, скільки їх відносини один з одним та із цілим» [2, 159].

Сучасний філософ-комунікативіст і дослідник творчості Н. Лумана О. Назарчук стверджує, що «у найбільш фундаментальному розумінні комунікація є станом людського буття, способом людського існування, засадничим соціальним процесом, в якому люди

відтворюють і перетворюють соціальні універсуми». [7, 6]. На думку Лумана, все те, що раніше зазвичай розумілося в якості непорушних феноменів соціальної реальності під виглядом інститутів, практик, ідей, стратегій, насправді є різними процесами, чи то пак, каналами (або медіа) комунікації: влада, політика, економіка, мистецтво, мова, право, релігія, гроші, мораль, любов, дружба тощо. Не існує нічого, що не є комунікацією. Луман знімає (aufheben) протиріччя суб'єктивності переживання істини суб'єктом одного боку й управлінського оперування нею за посередництва історично усталених інституцій і соціальних практик з іншого, та переносить її у царину здійснення процесів комунікації, яка має інформаційну, кібернетичну природу. [5]

Ґрунтуючись на методі чистих типів М. Вебера, можна погодитися і з твердженням Ф. Тьонніса (обоє вчених стояли біля витоків розуміючої та формальної соціології, від критики якої у своїх теоретизуваннях відштовхувався Н. Луман), що будь-яке суспільство є або «гемайншафтом», або «гезельшафтом»: перше характеризується тим, що воно суть «довірче, таємне, виняткове співжиття», тоді як друге – «публічність, світ» [10, 10]. Інакше кажучи, «гемайншафт» - це традиційна громада, у якій існують «природні» родові зв'язки, що ґрунтуються на атмосфері інтимної взаємодовіри і позастатутних відносинах. На думку Тьонніса, саме такими були всі сучасні суспільства на світанку свого виникнення, а в сучасності його сліди у вигляді організуючого начала зберігаються в побуті сільських поселень, в неєвропейських традиційних суспільствах, а також – в сімейно-родових стосунках. Тоді як «гезельшафт» – це вже власне суспільство, засноване на раціональній реалізації індивідами-суб'єктами приватних цілей, де взаємодія відбувається у формальній і діловій знеособленій обстановці, а за надання товарів і послуг розплачуються грошми. Втім, на нашу думку, цей поділ слід розуміти не стільки історично, скільки функціонально, а обидва типи присутніми в довільному суспільстві в різному співвідношенні. Однак, виходячи із цієї типізації, можемо стверджувати, що софісти й Сократ виходять на сцену історії в перехідну для грецького поліса епоху, у той час, коли Афіни втрачають «спільнотність» гомерівської архаїки та перетворюються в суспільство-мегаполіс світового значення.

У ході історичного розвитку виробничих сил і зростання спеціалізації праці з її ускладненням, розвитку ремісництва й торгівлі, еллін поступово позбувався полісного етосу і починав переслідувати приватні інтереси мешканця античного мегаполіса. До Солона, який урівняв в правах евпатридів, гоморів і деміургів, зусиллями перших – військової аристократії, що володіла земельною власністю і висувала з свого середовища в якості володарів дев'ятьох архонтів з повноваженнями сакрально-ритуального характеру – якийсь час все ще підтримувалася традиційна спільнота, однак після реформ, що уможливили демократію, приватну власність, а також представницьку участь демосу в керуванні державою за рахунок обмеження прав аристократів, встановлюється той тип соціального зв'язку, який ми вслід за Тьоннісом називаємо «гезельшафтом».

Парасит і формально софіст Сократ обирає ремісника-деміурга конкретним прикладом для унаочнення свого вчення. Адже особистість ремісника, розважливого і кмітливого городянина-індивіда, – це зовсім не особистість селянина, який жив «по Гесіоду» та, за великим рахунок, і особистістю-суб'єктом і не був, про що ми знаємо завдяки Франкфуртській школі. Філологиня-антикознавець Т. Васильєва описує схематизм селянського мислення на такому прикладі: «і в гесіодівські, і в аристотелівські часи хліборобові, щоб прогодуватися, не доводилося дрімати, але його мудрість полягала в спостереженні природи та в благочестивому наслідуванні їй, а найбільше – в страхі перед неврожаєм: на все божа воля. Усе, що спостерігав протягом свого життя сільський житель – це щорічне народження сходів, листя, квітів, плодів у рослин, регулярне прибування приплоду, вовни, молока в худоби; він вчився розрізняти різноманітні породи, відрізняти кращі сорти від гірших, примічати сприятливі збіги обставин і несприятливі. Кожного сусіда він знав з народження його і по його породі, по роду, з якого той походив: син добрих батьків буде добрим, син поганих – швидше за все, поганим: «від недоброго сімені не чекай доброго племені» – це теж землеробська мудрість» [1, 54]. Тоді як «розум деміурга заповнений образами його майбутніх творінь; зрозуміло, образи ці настільки досконалі й прекрасні, якими, можливо, ніколи не бувають утвори людських рук, образи ці не підвладні часу, обставинам. Невдача в роботі – човник розколовся, а образ човника, його ейдос, сіяє в розумі невразливою досконалістю, бездоганною добротністю, яка, як і громадянська чеснота, іменується тим самим грецьким словом «арете» (αρετή). ... Жоден чоловік не є без вади, але тим більшою досконалістю сіяє бездоганний образ чесноти, її ейдос. - Що ж, юначе, наміряючись стати доблесним чоловіком, будеш ти дивитися на приклад Перікла, чи свого батька? Чи ти будеш наслідувати Гектору, Ахіллу, Агамемнону? Врятуй тебе боже повторювати кожен їхній крок, – наслідуючи доблесним мужам, порівнюй їхню чесноту з ейдосом чесноти в собі: цей ейдос вкаже тобі, чому слід, а чому не варто наслідувати в цих величних прикладах» [1, 57]. З цього випливає,

що родо-племінна інтеракція до свого перетворення на соціальну комунікацію відбувалася у вигляді узгодження із традицією, а норми поведінки, знання й духовна культура нерозривно зв'язувалися в ході безпосередньої взаємодії з живою природою, тому професійні вчителі мудрості просто були непотрібні, адже життю навчали батько, сім'я, рід, громада, поліс. Цих учителів не було тоді, коли царі, засукавши рукава, обробляли свій наділ нарівні з усіма, як це показує Гомер на прикладі Одисея.

Проте, суспільний поділ і спеціалізація праці невмолимо вели до професійної деформації індивіда. Колективність перестала переживатися безпосередньо, а стала всього лише одним з інструментів керування за посередництва різних медіа ускладненим суспільством шляхом комунікації. Зростає відчуження автоматично вело до відстороненості суб'єкта й переслідування приватних цілей забезпеченого побуту самого демиурга і його близьких, але ніяк не забезпечення блага спільного. Ціле дробиться, а кожна його частина стає професійним заняттям окремого індивіда, знаходячи свою ідеальну завершеність, але в той же час і формальну обмеженість: будь-яка діяльність знаходить своє символічне вираження, кожна конкретна практика визначає свідомість діяча, під всяку діяльність формується понятійний апарат. Виникли досі не відомі цехові ідентичності, практичні натурфілософії, професійно обумовлені вірування, міфології й ритуали.

Динаміка комунікації відбувається шляхом повідомлень, що їх генерують агенти комунікації, але неодмінною умовою здійснення комунікації є розуміння, адже «інформація може бути повідомлена, але не зрозуміла. Розуміння - останній елемент, що завершує комунікацію: комунікація відбувається в той момент часу, коли відбувається розуміння. Останнє відбувається на основі спостереження відмінності між інформацією й повідомленням. У розумінні комунікація схоплює відмінність між інформаційною цінністю змісту й підставами, згідно з якими робиться повідомлення. Таким чином, повідомлення виділяється в потоці сприйняття. Інформація не розуміється сама собою - для її повідомлення потрібен особливий код, який розшифровується в розумінні» [7, 102]. А розуміння в комунікації можливо лише за умови відповідності його загальному поняттю, що виражає не просту абстрактну спільність і однаковість одиничних предметів, навколо яких розвертається комунікація, але «дійсний закон виникнення, розвитку й зникнення одиничних речей» [3, 123].

Практичний бік сократівського методу полягає в тому, що в ході діалогу зі співрозмовником відбувається розуміння необхідності вироблення спільного загального поняття для створення ситуації розуміння, а це є наріжним каменем повної і змістовної комунікації та, як наслідок узгодженої соціальної дії. Адже суспільство-система постійно себе відтворює за допомогою комунікації, життєвий цикл якої перевершує життєвий цикл окремого індивіда. Змістова частина комунікації складається з культури, яка прищеплюється кожній людині в ході соціалізації, в якій надважливу роль відіграє система освіти.

Край невідчужених людських можливостей окреслюється під час переходу з «спільноти» в «суспільство», коли свідомість позбувається від живого автоматизму мислення колективності й стає індивідуальною, сам-на-сам з відчуженою від нього природою й культурою, які більше не проживаються безпосередньо, але сприймаються за посередництва та медіації знаково-символічними системами, наприклад, писемністю й мистецтвами. Ось, що про цей розрив повідомляє М. Маклуен: «...запам'ятовування не становило особливої проблеми для людей додрукарської епохи, а ще менше для неписемної людини. Тубільці часто дивуються із приводу своїх учителів, що володіють пиємністю, і запитують: «Навіщо ви все записуєте? Невже ви не можете запам'ятати?» ... Коли ж більша частина населення не володіє грамотою, а книга є раритетом, потрібна чіпкість пам'яті, що значно перевершує пам'ять сучасного європейця. Наприклад, індійські студенти здатні вивчити напам'ять підручник і повторити його на іспиті слово в слово. Усна передача сакральних текстів була надійним способом збереження їх незмінними. Кажуть, що якби всі рукописні й надруковані екземпляри Ригвед були загублені, текст однаково можна було би відновити до літери. Але ж це - майже «Іліада» і «Одісея» разом взяті. Російська і югославська усна поезія живе в устах народних оповідачів казок, які демонструють разючу пам'ять і вміння імпровізувати» [6, 139].

У такий спосіб створюється ситуація нерозуміння, для виправлення якої суспільство створює такий медіум комунікації, як система освіти, яка дозволяє постійно відтворювати все більш складне суспільне виробництво умовах зростаючого поділу праці й збільшення спеціалізації. Освіта як відтворення системи суспільства є наріжною умовою його функціонування, природно, мова йде про загальнодоступну, всенародну освіту, адже окрема людина, полишена наодинці з собою, вкрай обмежена в оперуванні все зростаючою кількістю подразнюючих її свідомість об'єктів, чому причиною є фізіологічно обумовлена інформаційна «пропускна здатність» людського мислення. До головних факторів, що ілюструють такі обмеження когнітивіст-нейробіолог У. Найссер [8] відносить наступні: уповільнення часу

реакції з одночасним зростанням числа альтернатив; неможливість одночасно й однаково ефективно стежити за змістом двох різних повідомлень; неможливість постійної підтримки стабільно високого рівня пильності; неможливість запам'ятати після одночасного представлення більш ніж 5 не зв'язаних між собою об'єктів або символів та комбінувати їх. Саме для програмування людини з ціллю функціонування її в суспільстві й виникає позитивна система абстрактної і позитивної освіти.

Втім, сфера освіти також автономізується, перетворюючись на ремесло, а люди, що надають освітні послуги, перетворюються в професіоналів: «деміургів» освіти. І тут ми впритул підходимо до проблеми: чому діяльність деміургів від освіти – софістів – була деструктивною, контрсистемною, а справа Сократа – гармонізувала з відтворенням громадської чесноти. Загальноприйнятою є думка, що греки досить жорстко поділяли людські заняття на достойні і недостойні вільного громадянина. Традиційно вважалось, громадянською чеснотою не може бути справа приватної вигоди, а тим більше предметом торгу. Наприклад, заняття суспільними справами (політикою), підтримка себе в гарній фізичній формі для військових потреб, участь у відправленнях культу, а також виховання молодших громадян старшими. Тобто, ми бачимо, що грецька педагогіка споконвіку мислилася в якості загальнодоступного для кожного вільнонародженого громадянина блага, яке було нормативною умовою відтворення поліса. Однак, разом зі зростанням індивідуалізму й самоусуненням від публічного життя зростає популярність престижної приватної освіти для нащадків знатних і багатих родів.

Хоча софісти й вчинили славнозвісний антропологічний поворот у філософії, проголосивши через софіста Протагора гасло «людина є мірою усіх речей», саму людину вони сприймали занадто абстрактно. Адже професійний софіст – це приватний підприємець, зацікавлений у максимізації свого прибутку, охороні комерційної таємниці та захисті своїх винаходів. Інша справа – Сократ: публічний філософ-дилетант, який не брав за свої повчання грошей, ще й пропагував необхідність дбайливого ставлення до спільного навіть за рахунок шкоди приватному, підтверджуючи це на власному прикладі жалюгідним станом своїх статків. Сократ розумів і поділяв агностицизм софістів щодо другорядності проблеми пізнання зовнішнього світу, чим марили натурфілософи, але він категорично вимагає: «пізнай самого себе». Свою родову сутність, знайди в собі ціле й опікуйся ним. Педагогіка софістів спрямована на задоволення потреб індивіда, тоді як педагогіка Сократа спрямована на відтворення родової людини, а його широковідома іронія спрямована саме на розкриття слабкості індивідуалізму та його суб'єктивної міфології.

О. Лосев стверджує, що «міф не є породженням або предметом чистої думки. Чиста, абстрактна думка найменше бере участь у створенні міфу... Щоб створити міф, найменше треба докладати інтелектуальних зусиль. І знов-таки ми говоримо не про теорію міфу, а про сам міф як такий. З точки зору тієї або іншої теорії можна говорити про розумову роботу суб'єкта, що створює міф, про відношення її до інших психічних засобів міфотворення, навіть про перевагу її над іншими чинниками і т.д. Але, міркуючи іманентно, міфічна свідомість є найменш інтелектуальною й мислиннево-ідеальна свідомість» [4, 38]. Більше того, «міф є в словах даною особистісною історією» [4, 171]. Тобто міфологічна свідомість виникає одночасно з особистістю, одночасно з культурою, одночасно з міжособистісною комунікацією. Важливо, що в умовах «гемайншафт» міф є всезагальним, колективно підтримуваним уявленням, а в «гезельшафт» суб'єкт залишається зі своїм міфом наодинці, і що відбувається в цьому випадку з його свідомістю, який жарт або трагедію починає розігрувати з ним міф – невідомо нікому. Однак, зовні це проявляється в тому, що в людини починають формуватися особистісні переконання, у достовірності яких вона не сумнівається і тим більше не думає над їхньою «суб'єктивністю», навпаки – для нього вони творять саму «об'єктивну реальність».

Цей момент і піймав Сократ: щоб прийти до спільного, яке вже не є можливим у формі колективного переживання, але лише досягається за допомогою логоса, необхідно саме інтелектуальним зусиллям конструювати загальне у формі ідеального поняття, адже сполучити різні індивідуальні свідомості можливо лише за медіації публічної розмови, оскільки після зняття інтеракції безпосереднє взаєморозуміння стало неможливим. Тільки через руйнування особистісних міфологій, які, залежно від місця кожного суб'єкта в системі суспільного поділу праці, аутопоетично самозбираються в колективні ідеології, лише шляхом усвідомленої комунікації задля вироблення загальних понять і можливе творення суспільства-як-комунікації. Адже напруга відчувається в самій формі текстів Платона, з яких мовить Сократ: текст подається у формі діалогу, досить застарілого вже на той час усного медіа комунікації, про що відомо дякуючи розвідкам М. Маклуена, а співрозмовники Сократа, як і він сам, задля аргументації своїх висловлень щоразу звертаються до міфів. Діалог – пережиток епохи «гемайншафт», так само як і колективний міф, проте лише під час діалогу

вдається здійснити комунікацію, в ході якої хоч і не завжди вдається знайти ідеальне поняття, то принаймні руйнується самореферентний і обмежений догматизм суб'єкта.

«Комунікація – одне з тих понять, які в XX столітті перемістилися з периферії до центру філософської дискусії. Ця подія зумовлена як новизною інтерпретації, так і новою сферою застосування поняття. У різний час різноманітні значеннєві похідні від латинського слова *communis* («загальний») не раз ставали змістоутворюючими соціальними поняттями. Це «причастя» (*communio*) у християнську епоху, «комуна», «комунізм» – в добу соціальних рухів Нового часу», - пише О. Назарчук [7, 3], а в іншому місці узагальнює: «комунікація, спілкування взагалі – не механічний процес, не просто засіб для досягнення конкретних цілей. Комунікація є процесом, що формує суспільство. Комунікація – це соціальний процес спільнотворення, збереження-відтворення і перетворення соціальних реальностей... Комунікація в цьому сенсі є самим життям, і, згідно відомого висловлювання П. Вацлавика, «one cannot not communicate» (людина не може не вступати в комунікацію). Саме в рамках цього підходу реалізована концепція комунікації Н. Лумана» [7, 6].

Саме в цьому і був зміст діяльності Сократа: здолати організований відповідно з логікою приватного товарного виробництва формалізм спілкування індивідів і вийти на узагальнення, тобто, визначити поняття, що підтримують спільність із одного боку та створюють умови для збереження родового людського в кожному окремо взятому суб'єкті з іншого. Тому Сократа справедливо можна назвати засновником теорії комунікації: визначення загальних понять в індивідуалізованому соціумі приватних осіб є вкрай важливим для вироблення стратегії спільної дії, прийняття управлінських рішень щодо узгодженої реакції на виклики зовнішнього середовища і створення всезагального понятійного апарату. Сократ не дав позитивного рецепту, як бути, але він здійснив запит на метод, який після нього розробили Платон і Аристотель. Він розкритикував стихійну практику приватної освіти й виховання та вимагав узгодження системи загальної освіти із загальним – з Логосом.

Сократ розбиває вузький догматичний світогляд суб'єкта-індивіда та його приватну міфологію, розробляє метод понятійного мислення, практичну реалізацію якого опише вже Платон головним чином в «Законах» і «Державі», де запропонує не стільки утопію, скільки матрицю, яка визначатиме європейську культуру від античного поліса, через еллінізм і Римську Імперію, Середньовіччя й Відродження аж до сьогодення. Те, яким чином змінювалась система комунікації в наступних після античності історичних епохах, є предметом окремих розвідок і досліджень.

Література

1. Васильева Т. В. Афинская школа философии. – М.: Наука, 1985. – 160 с., (Серия «Из истории мировой культуры»).
2. Гараедаги Дж. Системное мышление: Как управлять хаосом и сложными процессами: Платформа для моделирования архитектуры бизнеса / Джамшид Гараедаги; пер. с англ. Е. И. Недбальская; науч. ред. Е. В. Кузнецова. – Минск: Гревцов Букс, 2010. – 480 с.
3. Ильенков Э. В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1984. – 320 с.
4. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / Сост., подг. текста, общ. ред. А. А. Тахо-Годи, В. П. Троицкого. – М.: Мысль, 2001. – 558 с. (Серия «Философское наследие»).
5. Luhmann, Niklas. Social Systems, Stanford: Stanford University Press, 1995. – 617 pp.
6. Маклюэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры. – К.: Ника-Центр, 2003. – 432 с. – (Серия «Сдвиг парадигмы»).
7. Назарчук А. В. Учение Никласа Лумана о коммуникации / Александр Назарчук. — М.: Весь Мир, 2012. – 248 с.
8. Найссер У. Познание и реальность: Смысл и принципы когнитивной психологии. – М.: Прогресс, 1981. – 230 с.
9. Суриков И. Е. Сократ / Игорь Суриков. – М.: Молодая Гвардия, 2011. – 365[3] с.: ил. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып.1318).
10. Тённис Ф. Общность и общество: Основные понятия чистой социологии. – СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2002. – 452 с.
11. Тилли Ч. Историческая социология / Чарльз Тилли; пер. с англ. Н. В. Романовского // СоцИс. – 2009. - № 05. – С. 95-101.